

دو لوح آهنی کتیبه‌دار متعلق به مقابر ری از سده ششم هجری

احمد خامه‌یار

چکیده:

در این نوشتار، دو لوح آهنی با کتیبه‌های خط کوفی، متعلق به درهای آستان حضرت عبدالعظیم و برج طغرل بازخوانی و معرفی شده است. از بانیان این دو کتیبه، به عنوان عبدالصمد بن فخرآور و عبدالوهاب بن فخرآور قزوینی یاد شده و نویسنده مقاله تلاش کرده است میان این دو ارتباط برقرار کند.

کلیدواژه: کتیبه، خط کوفی، مقبره، معماری اسلامی، شهرری، آستان حضرت عبدالعظیم، برج طغرل در موزه آستان حضرت عبدالعظیم در شهر ری، دو قطعه از یک لوح آهنی کهن با کتیبه‌هایی به خط کوفی وجود دارد که گویا متعلق به یک جفت در آهنکوب قدیمی این آستان بوده و این در آهنکوب نیز امروزه به همین موزه انتقال یافته است. مرحوم محمدتقی مصطفوی، شاید نخستین کسی است که این لوح آهنی را معرفی و بازخوانی کرده و در توصیف آن نوشته است:

«قدیمی‌ترین اثر موجود در آستانه حضرت عبدالعظیم (ع) دو قطعه کتیبه کوفی آهنی است که طول هر کدام آنها ۷۰ سانتی‌متر و عرض هر یک ۱۲ سانتی‌متر می‌باشد و چند سال قبل آنها را از بالای یک جفت در قدیمی آهن کوب که اکنون در سردر کهنه واقع در انتهای معبر گوشه جنوب غربی صحن امامزاده حمزه (ع) نصب است، برداشته، در خزانه آستانه نگهداری نموده‌اند. این دو لوحه آهنی یکی بر بالای لنگه راست و دیگری بر بالای لنگه چپ در مزبور نصب بوده، محل آنها در قسمت بالای آن بخوبی موجود و نمودار است.»^۱

شاید نظر مرحوم مصطفوی مبنی بر اینکه این دو لوح آهنی، قدیمی‌ترین اثر موجود در آستانه باشد، درست نباشد و به احتمال زیاد، جبهه و سردر کتیبه‌دار آجری گنبدخانه حضرت عبدالعظیم - که به دستور مجدالملک

۱. مصطفوی، محمدتقی، آثار تاریخی طهران: اماکن متبرکه، ص ۱۵۴.

برواستانی قمی (مقتول در ۴۹۵ق) وزیر برکیارق سلجوقی ساخته شده - قدیمی‌ترین اثر موجود در این استان مقدس باشد. به هر حال، متن دو لوح آهنی یاد شده، چنان که مرحوم مصطفوی نیز پیش از این بازخوانی کرده، به شرح زیر است:

لوح متعلق به لنگه راست: «امر العبد الضعیف المذنب المرجی الی»

لوح متعلق به لنگه چپ: «رحمة الله تعالی عبدالصمد بن فخرآور»

درباره اینکه شخص یاد شده در این لوح آهنی، چه کسی می‌تواند باشد، مرحوم میر جلال‌الدین محدث ارموی، در تعلیقات ارزشمند خود بر کتاب نقض، اظهار عقیده کرده است که شخص یاد شده در لوح یعنی «عبدالصمد بن فخرآور»، از رؤسای شیعه ری در سده ششم هجری و معاصر منتجب‌الدین رازی و عبدالجلیل رازی قزوینی بوده که این دو تن، در دو اثر باقی‌مانده از خود - کتاب فهرست و کتاب نقض - از وی یاد کرده‌اند.^۱

بر این اساس، شیخ منتجب‌الدین رازی درباره این شخص نوشته است: «الرئیس عبدالصمد بن فخرآور الهشجردی: دین فاضل»^۲؛ و شیخ عبدالجلیل رازی قزوینی از وی و پدرش با توصیف: «دهخدای فخرآور هشتوردی و پسرش جمال‌الدین عبدالصمد غازی شهید - رحمة الله علیه»^۳، یاد کرده است. مرحوم محدث ارموی از تعبیر «غازی شهید» درباره وی، نتیجه گرفته که او از مجاهدان راه دین بوده، اما درباره محل و کیفیت شهادتش، در منابع موجود، چیزی به دست نیامده است.^۴

البته شیخ عبدالجلیل رازی قزوینی در جای دیگری نیز از «دهخدا فخرآور هشتوردی» و پسرش «جمال‌الدین عبدالصمد»، با توصیف «شیعی» یاد کرده و به نقش این دو در مقابله با «ملاحده» (اسماعیلیان نزاری وابسته به الموت) و تعقیب آنان اشاره کرده است.^۵ از این رو نگارنده این سطور احتمال می‌دهد که شاید عبدالصمد بن فخرآور، در یکی از حملات نظامی که گاه ضد همین «ملاحده» صورت می‌گرفته، کشته شده و صاحب نقض از وی با تعبیر «غازی شهید» یاد کرده است.

همچنین به عقیده مرحوم محدث ارموی، مستوفی ری به نام «فخرآور» که معاصر ابن خیاط دمشقی (درگذشته ۵۱۷ق.) بوده و این شاعر عرب اشعاری در هجو وی سروده،^۶ می‌تواند همین دهخدا فخرآور یاد شده در نقض و پدر رئیس عبدالصمد باشد؛ و با توجه به اینکه سفر ابن خیاط به ری در سال ۴۸۷ق. بوده،^۷ بنابراین

۱. ارموی، میر جلال‌الدین، تعلیقات نقض، ج ۱، ص ۳۲۵-۳۲۹.

۲. رازی، منتجب‌الدین، الفهرست، ص ۹۳.

۳. قزوینی رازی، عبدالجلیل، نقض، ص ۲۲۳.

۴. ارموی، تعلیقات نقض، ج ۱، ص ۳۲۶.

۵. قزوینی رازی، نقض، ص ۱۲۹-۱۳۰.

۶. دیوان ابن خیاط دمشقی، ص ۱۵۳. در دیوان ابن خیاط در این باره آمده است: «وقال یهجو مستوفی الری واسمه فخرآور: ... قولاً لفخرآور قول امرئ / فی عرضه عات و فی الریش راث»

۷. همانجا، مقدمه مصحح، ص ۱۱.

باید گفت نام‌برده در این تاریخ زنده بوده است.^۱

درباره نسبت هسجردی یا هسجوردی این شخص، چنان‌که به ترتیب در دو کتاب فهرست و نقش آمده، روستایی از توابع قزوین بوده که تا به امروزه نیز به نام «هستگرد» معروف است^۲ و رافعی در تدوین خود، از برخی شخصیت‌های منسوب به این روستا، از جمله «ابواسحاق عبدالرحیم بن ابراهیم بن یوسف الهسجردی الخطیب»^۳ و «محمد بن عبدالسلام بن عبدالرحمن القاضی الهسجردی» نام برده و درباره شخص اخیر نوشته است: «کان یقضی ویذکر بقریته وقری سواها»^۴.

اما یک نکته حائز اهمیت در ارتباط با لوح آهنی متعلق به آستان حضرت عبدالعظیم - که از چشم مرحوم محدث به دور مانده - وجود لوح آهنی کتیبه‌دار دیگری است که تا حدودی مشابه لوح آستان و ظاهراً از همان دوره زمانی است. گفته می‌شود این لوح، متعلق به در برج طغرل شهرری بوده؛ مقبره‌ای که مطابق نظر مرحوم محمد محیط طباطبایی و نیز به باور نگارنده این سطور، برخلاف شهرت و نسبت آن به طغرل، نه مدفن این پادشاه سلجوقی، بلکه مقبره ابراهیم خَواص (در گذشته ۲۹۱ق.)، صوفی مشهور سده سوم هجری بوده است.

لوح آهنی برج طغرل را گویا برای نخستین بار باستان‌شناس آلمانی، هرتسفلد، شناسایی و معرفی کرده و آن را تا زمان حیات، در مجموعه شخصی خود نگهداری می‌کرده است؛ اما بعداً به موزه هنر میشیگان در آمریکا انتقال یافته و امروزه به شماره ۱۰۱۶۷ / ۱۹۶۵ در این موزه نگهداری می‌شود. این لوح به شکل مستطیل و به طول ۸۰ و عرض ۱۳ سانتی‌متر است و در کتیبه کوفی آن، از شخصی به نام «عبدالوهاب بن فخرآور قزوینی» به عنوان بانی یاد شده و تاریخ ساخت آن نیز آخر ماه رجب سال ۵۳۴ق. بیان شده. متن کامل کتیبه به شرح زیر است:

«عمل عبدالوهاب القزوینی بن فخرآور فی سلخ رجب سنة اربع وثلثین و خمس مائة.»

احتمال دارد که شخص یاد شده در این لوح، پسر دیگر دهخدا فخرآور هسجردی و در واقع برادر رئیس عبدالصمد باشد و با توجه به اینکه روستای هسجرد از توابع قزوین بوده، خود را به این شهر نسبت داده است. در صورت پذیرش این احتمال، می‌توان گفت این دو برادر، عبدالصمد و عبدالوهاب فرزندان دهخدا فخرآور، نسبت به ساخت و معماری در مقابر و مشاهد دینی ری و دست‌کم نصب درهای آنها اهتمام داشته‌اند.

منابع:

۱. ابن الخیاط، احمد بن محمد دمشقی، دیوان ابن الخیاط، تحقیق: خلیل مردم بک، دمشق، المجمع العلمی العربی، ۱۳۷۷هـ / ۱۹۵۸م.
۲. رازی، منتجب‌الدین، الفهرست، تحقیق: سید جلال‌الدین محدث ارموی، قم، مکتبه آیت‌الله‌العظمی مرعشی نجفی، ۱۳۶۶.

۱. تعلیقات نقض، ج ۱، ص ۳۲۷.

۲. همان، ص ۳۲۵.

۳. الرافعی، التدوین فی أخبار قزوین، ج ۳، ص ۱۶۶.

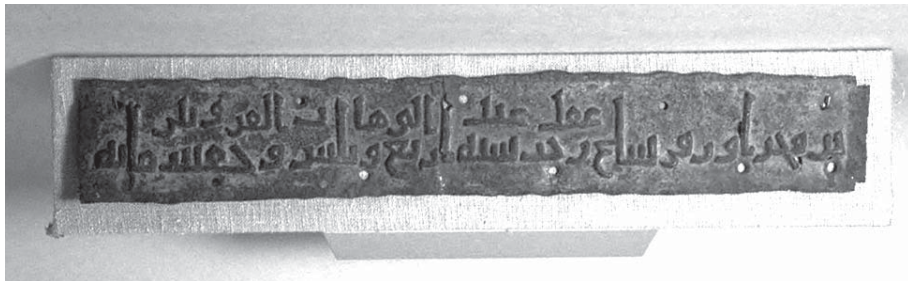
۴. همان، ج ۱، ص ۳۲۰.

دو لوح آهنی کتیبه‌دار متعلق به مقابر ری از سده ششم هجری / احمد خامه‌یار

۳. الرفاعی، عبدالکریم بن محمد، *التدوین فی أخبار قزوین*، تحقیق: عزیزالله العطار دی، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۸ هـ / ۱۹۸۷ م.
۴. قزوینی رازی، عبدالجلیل، *بعض مثالب النواصب فی نقض بعض فضائح الروافض (معروف به: نقض)*، تصحیح: میر جلال‌الدین محدث ارموی، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۸.
۵. ارموی، میر جلال‌الدین، *تعلیقات نقض*، انجمن آثار ملی، تهران، ۱۳۵۸.
۶. مصطفوی، محمدتقی، *آثار تاریخی طهران: اماکن متبرکه، تنظیم و تصحیح: میر هاشم محدث، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ ۲، ۱۳۵۷.*
۷. هدایتی، محمدعلی، *آستانه ری: مجموعه اسناد و فرامین*، ۱۳۴۴.
۸. سایت موزه هنر دانشگاه میشیگان (<http://quod.lib.umich.edu>).

لوح کتیبه‌دار متعلق به آستانه حضرت عبدالعظیم (منبع: هدایتی، آستانه ری، ص ۷۰)

لوح آهنی متعلق به برج طغرل

(منبع: <http://quod.lib.umich.edu/m/musart/x-1965-sl-1.167>)